

THE HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC ROOTS OF THE FOLK SONGS OF THE SURKHANDARYA-SHEROBAD OASIS

Sherkhon Khamzayevich Kichkilov

Doctor of Philosophy (PhD) in History

Termez State University of Engineering and Agrotechnologies

Science ID: FSD-1125-0033

Termez, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Sherabad oasis, Boysun–Sherabad folklore environment, folk songs, ritual folklore, Alpomish, bakhshi art, intangible cultural heritage, ancient beliefs, ethnocultural traditions.

Received: 20.07.26

Accepted: 21.07.26

Published: 22.07.26

Abstract: This article analyzes the historical and ethnographic features of folk songs and folklore traditions of the Sherabad oasis. It examines ritual and labor songs, including Sust Khotin, Boychechak, Yo Ramazon, and Yor-Yor, and their connections with the traditional way of life and ancient beliefs of the local population. Special attention is given to the Alpomish epic, the Boysun–Sherabad folklore environment, and the role of bakhshi traditions in preserving intangible cultural heritage.

SURXON - SHEROBOD VOHASI XALQ QO'SHIQLARINING TARIXIY-ETNOGRAFIK ILDIZLARI

Sherxon Xamzayevich Kichkilov

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

Ilmiy identifikatsiya raqami: FSD-1125-0033

Termiz, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Sherobod vohasi, Boysun–Sherobod folklor muhiti, xalq qo'shiqlari, marosim folklori, “Alpomish”, baxshichilik, nomoddiy madaniy meros, qadimiy e'tiqodlar, etnomadaniy an'analar.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Surxon - Sherobod vohasi xalq qo'shiqlari va folklor an'analari tarixiy-etnografik xususiyatlari tahlil qilinadi. Vohada shakllangan marosim aytimlari, mehnat qo'shiqlari, “Sust xotin”, “Boychechak”, “Yo Ramazon”, “Yor-yor” kabi folklor namunalari hamda ularning xalq turmush tarzi va qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, “Alpomish”

dostoni, Boysun–Sherobod folklor muhiti va baxshichilik anʼanalarining nomoddiy madaniy merosni saqlashdagi oʻrni tahlil etiladi.

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ КОРНИ НАРОДНЫХ ПЕСЕН СУРХАНДАРЬИНСКО-ШЕРАБАДСКОГО ОАЗИСА

Шерхон Хамзаевич Кичкилов

Доктор философии (PhD) по историческим наукам

Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

Научный идентификационный номер: FSD-1125-0033

Термез, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Шерабадский оазис, Байсунско-Шерабадская фольклорная среда, народные песни, обрядовый фольклор, «Алпомиш», искусство бахши, нематериальное культурное наследие, древние верования, этнокультурные традиции.

Аннотация: В статье анализируются историко-этнографические особенности народных песен и фольклорных традиций Шерабадского оазиса. Рассматриваются обрядовые и трудовые песни, фольклорные традиции «Суст хотин», «Бойчечак», «Ё Рамазон», «Ёр-ёр», а также их связь с традиционным образом жизни и древними верованиями населения. Особое внимание уделяется эпосу «Алпомиш», Байсунско-Шерабадской фольклорной среде и роли искусства бахши в сохранении нематериального культурного наследия.

Kirish. Sherobod vohasida shakllangan xalq qoʻshiq-lari hudud aholisining koʻp asrlik tarixiy tajribasi, xoʻjalik turmushi, urf-odat-lari va maʼnaviy qarashlarini oʻzida mujassam etgan nomoddiy madaniy meros namunalaridan hisoblanadi. Avlod-dan avlodga oʻtib kelgan qoʻshiqchilik anʼanalari mahalliy aholining kundalik hayoti bilan uzviy bogʻliq holda rivojlangan. Dehqonchilik va chorvachilik mashgʻulot-lari, mavsumiy mehnat jarayonlari, oilaviy va jamoaviy munosabatlar, toʻy va marosimlar, shuning-dek, kishilarning quvonch, armon, ayriliq va orzu-umidlari xalq ogʻzaki ijodida oʻziga xos badiiy ifodasini topgan. Shu jihatdan Sherobod vohasi qoʻshiq-larini faqat musiqiy yoki folklor namunasi sifatida emas, balki hudud aholisining ijtimoiy turmushi, tarixiy xotirasi va etnomadaniy taraqqiyotini oʻrganishga xizmat qiluvchi muhim manba sifatida ham baholash mumkin[1: 176].

Adabiyotlar tahlili va metod. Sherobod vohasining geografik joylashuvi uning folklor anʼanalarining shakllanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Vohaning togʻoldi va tekislik hududlari Boysun togʻlari bilan tutashib ketgani sababli bu yerda tarixan oʻtroq dehqonchilik va chorvadorlik madaniyatlari oʻzaro yaqin aloqada rivojlangan. Shu asosda Boysun–Sherobod folklor muhiti deb tavsiflash mumkin boʻlgan mushtarak etnomadaniy makon shakllangan.

Aholining mavsumiy xo'jalik aloqalari, yaylovlardan foydalanish, savdo-sotiq, qarindoshlik va quda-andachilik munosabatlari folklor namunalarining bir hududdan ikkinchisiga tarqalishiga imkon yaratgan. Natijada qo'shiqlar, marosim aytimlari, baxshichilik an'analari va xalq tomoshalarida umumiy jihatlar bilan bir qatorda har bir hududga xos mahalliy xususiyatlar ham qaror topgan.

Boysun–Sherobod folklor muhitining muhim xususiyatlaridan biri xalq ijodining kundalik turmush va xo'jalik faoliyati bilan chambarchas bog'langanligidir. Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik jarayonlarida ijro etilgan mehnat qo'shiqlari kishilarning jamoaviy mehnatini muvofiqlashtirish bilan birga, og'ir mehnatni ruhiy jihatdan yengillashtirish vazifasini ham bajargan. Yer haydash, don yetishtirish va uni qayta ishlash, chorva parvarishi, jun va sut mahsulotlarini tayyorlash kabi mashg'ulotlar bilan bog'liq aytimlarda mehnat, rizq-ro'z, hosil va baraka tushunchalari yetakchi o'rin egallagan. Bunday folklor namunalari orqali voha aholisining xo'jalik tajribasi va mehnatga munosabati avlodlar o'rtasida uzatilgan[2:93].

Vohadagi xalq qo'shiqlarining qadimiy qatlamlarida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Sherobodning qurg'oqchil iqlim sharoitida suv, yog'ingarchilik va hosildorlik dehqon xo'jaligining hayotiy zarur omillari bo'lgan. Shu sababli tabiat hodisalariga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan qadimiy marosimlar xalq ma'naviy madaniyatida muhim o'rin tutgan. Ana shunday marosim folklori namunalaridan biri "Sust xotin" bilan bog'liq aytimlardir. Qurg'oqchilik kuzatilgan davrlarda yomg'ir tilash bilan bog'liq marosimlarda jamoaviy aytimlarning ijro etilishi suv va hosildorlik haqidagi qadimiy tasavvurlarning folklordagi ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bu marosimlarda tabiatga murojaat qilish, suv tilash va mo'l hosil umidi yagona marosimiy mazmun doirasida birlashgan.

Muhokama. Bahorning kirib kelishi bilan bog'liq "Boychechak" aytimlari ham Boysun–Sherobod hududining mavsumiy folklor qatlamida alohida ahamiyat kasb etadi. Boychechakning unib chiqishi xalq tasavvurida qishning ortda qolishi, tabiatning uyg'onishi va yangi xo'jalik mavsumining boshlanishi bilan bog'langan. Shu sababli "Boychechak" aytimlarini oddiy bolalar qo'shig'i sifatida emas, balki tabiatning davriy yangilanishi haqidagi qadimiy qarashlarning keyingi davrlargacha saqlangan folklor shakllaridan biri sifatida o'rganish mumkin. Undagi bahor, yashillik, yangilanish va baraka motivlari dehqonchilik madaniyatiga xos mavsumiy dunyoqarash bilan bevosita uyg'unlashadi[3:124].

Sherobod vohasining marosim folklori tarixiy taraqqiyot davomida yangi diniy va ijtimoiy mazmunlar bilan ham boyigan. Xususan, Ramazon oyida bolalar va o'smirlar tomonidan xonadonma-xonadon yurib ijro etilgan "Yo Ramazon" aytimlari mahalliy jamoaning diniy va ijtimoiy hayotida o'ziga xos o'rin tutgan. Ushbu aytimlarda xonadon egalariga farovonlik,

baraka, sogʻlik va osoyishtalik tilash motivlari ustunlik qiladi. Buning evaziga ijrochilarga turli neʼmatlar ulashish odati jamoa ichidagi oʻzaro mehr-oqibat, saxovat va hamjihatlik munosabatlarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu jihatdan “Yo Ramazon” diniy mazmun bilan bir qatorda ijtimoiy birdamlikni taʼminlovchi marosimiy folklor shakli sifatida ham ahamiyatlidir.

Oilaviy marosimlar bilan bogʻliq qoʻshiqchilik anʼanalari orasida “Yor-yor”lar alohida oʻrin egallaydi. Nikoh toʻylari jarayonida ijro etilgan ushbu aytimlarda kelinning ota uyidan uzatilishi, yangi oilaga kirib borishi, ota-ona va qarindoshlar bilan xayrlashuvi kabi muhim ijtimoiy jarayonlar badiiy ifodalangan. “Yor-yor” matnlarida quvonch bilan ayriliq, yangi hayotga umid bilan ota uyiga sogʻinch tuygʻularining bir vaqtda namoyon boʻlishi ularning emotsional xususiyatini belgilaydi. Shu bilan birga, bunday qoʻshiqlar orqali nikoh, oila, qarindoshlik va kelin-kuyovning jamiyatlardagi yangi ijtimoiy maqomi bilan bogʻliq anʼanaviy meʼyorlar ham avlodlarga yetkazilgan[4:55].

Natijalar. Toʻy marosimlaridagi “Yor-yor” bilan bir qatorda kelin salom, lapar, oʻlan va turli marosim aytimlari Boysun–Sherobod folklor muhitining muhim tarkibiy qismini tashkil etgan. Ularning ayrimlarida yigit va qizlar oʻrtasidagi aytishuv, hazil-mutoyiba va badiiy bellashuv yetakchilik qilsa, boshqalarida nasihat, ezgu tilak va marosim ishtirokchilarining ijtimoiy vazifalarini ifodalovchi motivlar ustun boʻlgan. Bunday aytimlar faqat koʻngilochar vazifani bajarmagan, balki jamoaning axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi madaniy vosita vazifasini ham oʻtagan.

Mazkur folklor qatlamlarini tarixiy jihatdan tahlil qilishda voha aholisining qadimgi diniy-mifologik tasavvurlarini ham hisobga olish zarur. Markaziy Osiyoning islomgacha boʻlgan madaniy muhitida suv, yer, olov va hosildorlik alohida muqaddaslashtirilgan. “Avesto” anʼanalarida uchraydigan Ardivi Sura Anahita obrazi ham, avvalo, suv va hayotbaxsh tabiat kuchlari bilan bogʻliq ilohiy timsol sifatida namoyon boʻladi. Sherobod vohasida suvning dehqonchilik va kundalik hayot uchun nihoyatda katta ahamiyat kasb etganini hisobga olganda, “Sust xotin” singari yomgʻir tilash marosimlari, hosildorlik va barakaga oid aytimlarni qadimgi agrar dunyoqarashning tarixiy transformatsiyasi nuqtayi nazaridan qiyosiy oʻrganish alohida ilmiy ahamiyatga ega[5:98].

Biroq “Sust xotin” yoki boshqa xalq marosimlarini bevosita Anahita bilan bogʻlashda ilmiy ehtiyotkorlik talab qilinadi. Ular oʻrtasida tarixiy-genetik davomiylik mavjudligini tasdiqlash uchun yozma manbalar, folklor matnlari va dala-etnografik materiallarni oʻzaro qiyoslash zarur. Ilmiy nuqtayi nazardan ularni suv, hosildorlik va tabiatning yangilanishiga asoslangan qadimiy agrar-mifologik tasavvurlarning turli tarixiy davrlarda oʻzgarib borgan

ko‘rinishlari sifatida tahlil qilish asosliroqdir. Chunki qadimgi e‘tiqod elementlari keyingi davrlarda islomiy qarashlar va mahalliy urf-odatlar bilan uyg‘unlashib, dastlabki diniy mazmunini qisman yo‘qotgan holda marosim va folklor an‘anasi sifatida yashashda davom etgan.

Sherobod vohasi aholisining qadimiy folklor an‘analari va diniy-mifologik tasavvurlarini tadqiq etishda suv, hosildorlik va tabiat kuchlari bilan bog‘liq e‘tiqodlarning tarixiy ildizlariga alohida e‘tibor qaratish lozim. Bu kabi qarashlar faqat voha doirasida shakllangan hodisa bo‘lmay, qadimgi Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda mavjud bo‘lgan umumiy madaniy jarayonlarning mahalliy ko‘rinishlari bilan bog‘liqdir. Jumladan, qadimgi diniy tasavvurlarda Anahita suv, baraka va hayotbaxsh kuchlarning timsoli sifatida e‘zozlangan[6:134]. Uning obrazi turli xalqlarning diniy qarashlariga ham kirib borgan va ayrim hududlarda mahalliy ilohiy timsollar bilan uyg‘unlashgan. Anahita bilan bir qatorda Mitra, Ahura Mazda va Veretragna singari ilohiy obrazlarning qadimgi e‘tiqodlar tizimida muhim o‘rin tutishi tabiat hodisalari, quyosh, suv, hosildorlik va himoya kuchlari haqidagi tasavvurlarning o‘zaro bog‘liq holda rivojlanganini ko‘rsatadi. Sherobod vohasining qadimdan Baqtriya–Tohariston tarixiy-madaniy hududiga tutash makonda joylashgani bunday diniy qarashlarning voha aholisi ma‘naviy madaniyatiga muayyan ta‘sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, Sherobod va uning atrofidagi qadimgi dehqonchilik manzilgohlarida suvga bo‘lgan hayotiy ehtiyoj xalqning tabiat, hosildorlik va baraka haqidagi tasavvurlarini shakllantirgan muhim omillardan biri bo‘lgan. Keyingi tarixiy bosqichlarda bu qarashlarning ayrim unsurlari o‘zining dastlabki diniy mazmunini o‘zgartirib, xalq og‘zaki ijodi va marosim folkloriga singib ketgan. Jumladan, yomg‘ir tilash bilan bog‘liq “Sust xotin”, bahor va tabiat uyg‘onishini ifodalovchi “Boychechak”, shuningdek, suv, hosil va baraka tilash mazmunidagi aytimlarda qadimgi agrar dunyoqarashning ayrim izlarini kuzatish mumkin. Shu jihatdan Sherobod vohasi folkloridagi bunday motivlarni Anahita yoki boshqa qadimgi ilohlar kultining bevosita davomi deb emas, balki Markaziy Osiyoda uzoq tarixiy davr davomida shakllangan suv va hosildorlik bilan bog‘liq diniy-mifologik tasavvurlarning transformatsiyalashgan etnomadaniy qatlamlari sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir[7:220].

“Alpomish” dostoni o‘zbek xalqining, xususan, Surxon vohasi aholisi nomoddiy madaniy merosining qadimiy qatlamlarini o‘zida mujassam etgan yirik epik asarlardan biridir. Dostonning dastlab qaysi tarixiy-madaniy muhitda shakllangani va uning ilk variantlari qachon yuzaga kelgani xususida folklorshunoslikda turli ilmiy qarashlar mavjud. Biroq asarda uchraydigan Boysun, Qo‘ng‘irot kabi joy nomlari, urug‘-qabila munosabatlariga oid etnonimlar, ko‘chish motivlari, chorvador turmush tarzi hamda tabiiy-geografik tasvirlar uning ayrim qatlamlarini

Surxon vohasi, ayniqsa Boysun–Sherobod tarixiy-etnografik muhiti bilan qiyosiy o‘rganish uchun muhim asos yaratadi. Dostonda aka-uka o‘rtasidagi ziddiyat, zakot masalasi va Boysari boshchiligidagi Qo‘ng‘irot elining bir qismining boshqa yurtga ko‘chishi bilan bog‘liq voqealar alohida syujet chizig‘ini tashkil etadi. Ushbu ko‘chish motivlarini muayyan tarixiy migratsiyaning aynan takrori sifatida qabul qilishdan ko‘ra, turkiy chorvador jamoalarga xos ijtimoiy munosabatlar, urug‘lararo nizolar va hududiy siljishlarning epik xotirada umumlashtirilgan ifodasi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Dostondagi qalmoq yurti, Qalmoqshoh va boshqa etnik-geografik tushunchalarni ham zamonaviy ma‘muriy yoki etnik chegaralar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Chunki ko‘p asrlik og‘zaki ijro jarayonida tarixiy voqelik, geografik tasavvur va badiiy to‘qima bir-biri bilan qorishib, dostonning turli lokal variantlarida yangi mazmun kasb etgan[8:188].

Xulosa. “Alpomish”ning shakllanish geografiyasiga doir ilmiy qarashlar orasida uning Qo‘ng‘irot versiyasi alohida o‘rin tutadi. Folklorshunos olimlar T. Mirzayev va B. Sarimsoqov dostonning muayyan epik qatlamlari X–XI asrlarda Orolbo‘yi, Sirdaryoning quyi oqimi va Dashti Qipchoq hududlaridagi turkiy qabilalar muhiti bilan bog‘liq holda shakllanganini ta’kidlaydilar. Bunday qarash dostonni faqat bitta geografik hudud mahsuli sifatida emas, balki turkiy xalqlarning uzoq davom etgan etnomadaniy aloqalari natijasida rivojlangan ko‘p qatlamli epik meros sifatida tushunishni talab qiladi. Shu bilan birga, dostonning Surxon vohasida saqlangan va avloddan avlodga uzatilgan variantlari Boysun–Sherobod folklor muhitining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Baxshilar repertuarida doston voqealarining mahalliy toponimlar, urug‘-qabila xotirasi va voha aholisining an’anaviy turmush tasavvurlari bilan uyg‘unlashishi uning lokal xususiyat kasb etishiga olib kelgan. Demak, “Alpomish”ning tarixiy ildizlari bilan uning keyingi ijro geografiyasini bir-biridan farqlash zarur: epik syujetning qadimgi qatlamlari keng turkiy makon bilan bog‘liq bo‘lsa, uning ayrim lokal variantlari muayyan hududlarning tarixiy-etnografik muhiti ta’sirida qayta shakllangan[9:255].

Surxon vohasida dostonchilik an’analarining davomiyligini ta’minlagan asosiy omillardan biri baxshichilik san’ati va ustoz-shogird an’anasi bo‘lgan. Dostonlarning do‘mbira jo‘rligida ijro etilishi, baxshining nasriy bayonni she’riy terma va aytimlar bilan uyg‘unlashtirishi janubiy O‘zbekiston epik ijrochiligining muhim belgilaridan sanaladi. Do‘mbira kabi torli cholg‘ularning tarixiy ildizlarini qadimgi davrlarga bog‘lash mumkin bo‘lsa-da, bugungi baxshilar do‘mbirasini bevosita Kushon davridan o‘zgarmagan shaklda yetib kelgan deb baholash uchun maxsus arxeologik va musiqashunoslik dalillari talab etiladi. Shunga qaramay, Amudaryo havzasi va Surxon vohasida torli cholg‘ular asosidagi epik ijrochilik an’analarining uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgani shubhasizdir. Og‘zaki ijro tufayli dostonlar bir avloddan ikkinchisiga, bir

urug' va hududdan boshqasiga o'tib, mahalliy tarixiy xotira bilan boyib borgan. Epik qahramonlar nomining ayrim joy nomlari va xalq etimologik rivoyatlari bilan bog'lanishi ham ana shu jarayonning ko'rinishlaridan biri bo'lib, folklor xotirasining geografik makon bilan uyg'unlashganini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Авесто. Яшт китоби. М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
2. Алпомиш: Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. Фозил Йўлдош ўғли варианты / Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Зариф, Т. Мирзаев. – Тошкент: Шарқ, 1998.
3. G.Axmedova. “O‘zbekistonning janubiy hududlarida baxshichilik an‘alarining etnomadaniy jarayonlarga ta’siri (XIX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari)” tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori disseratsiyasi. Termiz 2022.123-124 betlar.
4. Жўраев М. Ўзбек мавсумий маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 2008.
5. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979.
6. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986.
7. Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент: Шарқ, 2001.
8. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди / К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, О. Сафаров. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
9. Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. 1-жилд / Масъул муҳаррир Т. Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1988.